

Slottekst *Ik voel, dus ik ben.*

Theo Meereboer en Petra Bolhuis

Maieutiek, november 2016

Inleiding

We zijn deze colleges begonnen met de tekst over de bullshitter om duidelijk te maken wat er op het spel staat nu we de emoties en de gevoelens zien terugkeren in gebieden als wetenschap, recht en politiek waar ze sinds Descartes met moeite uit verdreven waren. In deze slottekst willen we de verschillende kanten van de relatie tussen gevoel en verstand in een breder perspectief plaatsen om te eindigen met een schets van de positie waarin we ons vandaag de dag bevinden.

Hoe de waarheid onzeker werd

Descartes lost de vraag ‘wat kunnen wij zeker weten?’ op door een scheiding tussen lichaam en geest. Zijn zekerheid is echter in werkelijkheid geborgd door een God die geen bedrieger is. Voor de denkers direct na Descartes is al duidelijk dat het beeld van die ingeboren ideeën geen stand kon houden. Locke komt met het beroemde beeld van het onbeschreven blad. (tabula rasa). Ook bij Locke zien we nog de gedachte dat het echte bestaan het onstoffelijke bestaan is en dat het lichaam weliswaar voorwaardelijk wordt voor kennis door de zintuiglijke waarneming, maar dat die waarneming uiteindelijk getoetst moet worden aan de geest. Locke presenteert een ‘puntvormig zelf’. Dat zelf neemt geen materiële plaats in, maar kan wel kritiek leveren op de op basis van de zintuigen opgebouwde werkelijkheid. Immers we moeten, na het verlies van de zekerstelling door God, nu zelf zeker stellen dat onze voorstellingen kloppen met de wereld buiten ons. Descartes had al de weg gewezen naar een strikt subjectivisme dat het objectieve denken schraagt, welbeschouwd is het immers de twijfelende Descartes die het bewijs levert dat God bestaat. Wanneer God als zekerstelling is verdwenen neemt de mens die allesbepalende plaats over. Het subject is drager van de zekerheid van zijn eigen kennis. Maar in de eeuwen hierna zien we een subtiele verschuiving waarbij noch de waarneming, noch de denkkraft, voldoende bleek om die waarheid te dragen. De wetenschappelijke procedure werd nu maatgevend voor objectiviteit. Wat daarbij overeind bleef als laatste bolwerk van de scheiding lichaam-geest was dat de emoties geen plaats konden hebben binnen de waarheidsvinding. Emoties en gevoelens hoorden tot de natuur en bleven lange tijd verdacht.

Geest, bewustzijn, had toch vooral zijn grootste effectiviteit als het werd losgezongen van alles wat duidde op betrokkenheid, emoties oftewel natuurlijke en fysieke zaken. Meninge, geloof en betrokkenheid stonden, ook gezien het verleden, op gespannen voet met wetenschap. Maar niet alleen in wetenschappelijk opzicht gaat deze scheiding nog lang door. Ook in de opvatting over een vrije geest moeten we ‘vrij’, los van betrokkenheid, durven denken. Het ‘wat vind je er zelf van’ is in die zin een modern vervolg op de scheiding lichaam-geest.

In het huidige denken zien we dat de emoties en gevoelens weer een plaats opeisen in de waarheidsvinding. Niet in de laatste plaats omdat het juist het waarheidszoekende van de Verlichting is dat aantoonde dat zekerheid steeds weer de basis was voor nieuwe vragen en nieuwe twijfel. In de twijfel aan de waarheid, in de zin van de mogelijkheid om waarneming, denkinhoud en objecten in een blijvende overeenstemming te brengen, ontstaan verschillende opvattingen. Er zijn denkers die een nieuwe zekerstelling zoeken, maar er ontstaat ook een

stroming die het totale relativisme wil erkennen.

In de omgang met die onzekerheid rond de status van kennisinhoud ontstaat eerst een emancipatieproces waarbij met name het post-modernisme, geïnspireerd door Nietzsche, duidelijk maakt dat kennis altijd ook het product is van macht. Door het ontmaskeren van machtsaspecten aan het waarheidsvertoog komen de relaties tussen macht, geld en kennis aan het licht. Maar juist in deze ontmaskering zit nog een zoektocht naar hoe het nu echt zit. Met andere woorden: de postmoderne ontmaskering gaat in eerste instantie van start vanuit een honger naar het aan de kaak stellen van verhullingen van de waarheid, maar loopt dan gedurende dat proces op tegen de conclusie dat er geen objectieve blijvende kennis mogelijk is.

Daarna zien we dat deze postmodernisten vaak aangewezen worden als de schuldigen van het waarheidsrelativisme. Wat zij echter duidelijk maken is dat alle kennis, ook de meest objectieve, gebaseerd is op onze menselijke mogelijkheden en beperkingen. Een eerste reactie op deze conclusie is een cynische of nihilistische visie waarin alles zinloos en onkenbaar wordt. Waarom zou je nog waarheidlievend zijn of wetenschappelijk onderzoek doen als er geen eeuwige waarheden uit voort kunnen komen? Nietzsche schrijft als eerste over dat nihilisme en ook bij Sloterdijk in de Kritiek van de Cynische Rede zien we een analyse van die reactie op het ontdekken van 'de vergissing van Descartes'.

In de neurowetenschappen zien we een andere lijn ontstaan die blootlegt hoe het concept waarheid, als een eeuwige en onveranderlijke en objectieve notie, een vertekening is van dat wat wij mensen zoeken als we ons oriënteren op onze werkelijkheid. We zijn geen waarheid-zoekers, we zijn net als andere organismen bezig om een evenwicht te zoeken met onze omgeving. Een homeo-dynamisch evenwicht noemt Damasio dat. In dat evenwicht spelen emoties, gevoelens en verstand hun eigen rol, maar staan ze nooit los van elkaar. Damasio probeert vanuit de opbouw van ons brein te laten zien hoe wij mensen met een zelfbewustzijn een relatie aangaan met onze omgeving en met onszelf, een zelf dat pas gedurende de evolutie is ontstaan omdat dit het complexe organisme dat wij zijn meer kansen heeft geboden om die afstemming op onze omgeving en onszelf te bewerkstelligen. Het had anders kunnen lopen, maar het is zo gelopen dat wij evenals een paar andere diersoorten deze vorm van zelfbewustzijn hebben. Binnen dat zelfbewustzijn is er zoiets als een voorstellingsvermogen dat ons in staat stelt ervaringen uit het verleden en voorstellingen over de toekomst te representeren. Daarmee is er geen objectieve eeuwige waarheid meer die overeenstemt met de wereld buiten ons. Er is echter wel een grens aan de zinvolheid van de voorstelling die in hoge mate bepaald wordt door de overeenstemming van onze voorstellingen en de wereld buiten ons. Je kunt jezelf gelukkig liegen (en er zelfs zelf in geloven), maar de confrontatie van je organisme met de wereld van de objecten zal de leugen achterhalen.

Damasio over de relatie gevoel en verstand

Damasio laat zien dat onze relatie met de werkelijkheid niet gebaseerd kan zijn op rationaliteit zoals hij die plaatst in het uitgebreide bewustzijn. Mar hij laat ook zien dat gevoelens geen zekere bron van kennis van de werkelijkheid zijn. Beide worden voortgebracht door een voortdurende interactie van ons lichaam met de ons omringende wereld en vastgelegd in kaarten die zelf weer deel worden van hoe wij de wereld waarnemen en interpreteren. De toenemende complexiteit gedurende de evolutie bewerkstelligde bij de mensen uiteindelijk de vorm van bewustzijn die we vandaag de dag hebben, maar deze vorm is totaal verweven met eerdere stadia van het leven. In ons herkent hij ook het proto-zelf en kernzelf dat we met veel andere levensvormen delen. Als hoogste en voorlopig laatste stadium is bij de mens de gewetensvorming en de complexe culturele interactie ontstaan, die nog steeds veranderen. Die veranderingen gaan niet richting 'De Waarheid', maar altijd richting meer afstemming op de steeds veranderende condities.

In het college is veelvuldig aan de orde gekomen dat we hiermee een beeld schetsen dat zijn perspectief ontleent aan de materialiteit. Of we met dit evolutionair gevormde lichaam en het uitgebreide bewustzijn deel uitmaken van een groter geheel dat we metafysisch, organisch of materieel moeten opvatten (zoals bij voorbeeld Hoffmann in het getoonde filmpje als vraag bij de kijker neerlegde) blijft in het kader van deze colleges buiten beschouwing, maar geeft ondubbelzinnig aan dat we over een voorlopige waarheid spreken.

Het oordeelsvermogen

Het boek van Damasio en de colleges hebben enerzijds de bedoeling gehad om het functioneren van het brein in relatie tot ons dagelijks leven te verhelderen, maar anderzijds hebben zij ook een belangrijke nieuwe vraag opgeworpen. Deze vraag laat zich in algemene zin formuleren op de wijze die Immanuel Kant ons heeft gegeven, 'Wat is de mens?' We kunnen niet langer een hard onderscheid tussen de mens en de rest van de natuur vinden, aangezien de eigenschappen die we tot nog toe als typisch menselijk zagen, door een scala van dieren met ons worden gedeeld.

Wanneer we accepteren dat de grens tussen mens en de rest van de natuur veranderd is in een vloeiende overgang, dan moeten we het onderscheid zoeken in de optelsom van al die eigenschappen die we met dieren delen. Uiteindelijk kunnen we niet anders dan concluderen dat mensen op aarde een sterk afwijkende gestalte aanhebben genomen ten opzichte van de rest van de natuur. De technologie die we als mensheid hebben ontwikkeld, stelt ons niet alleen in staat om op de meest uiteenlopende plaatsen op aarde te leven en een enorm aantal van onze soort te voeden, maar heeft ons ook een technologie opgeleverd waarmee we een gevaar zijn gaan vormen voor ons eigen bestaan en dat van de aarde als geheel. Daardoor is onze positie in de natuur veranderd. Waar we het overgrote deel van onze geschiedenis hebben moeten strijden tegen de natuur, tegen honger, koude, ziekte en allerlei andere levensbedreigende gebeurtenissen, zijn we op een ontwikkelingsniveau gekomen waarin we de natuur moeten gaan beschermen tegen onszelf. In de afgelopen periode, met name de tijd na de tweede wereldoorlog, is het aantal dier- en plantensoorten aanzienlijk afgenomen door de invloed van het menselijk leven. De uitputting van de aardse hulpbronnen, de uitstoot van kooldioxide en nog tal van andere gevolgen van de menselijke activiteit kunnen we vangen onder de noemer van een milieuproblematiek van grote omvang. De omslag van denken die we als mensheid moeten maken is gelegen in deze veranderde relatie die is ontstaan tussen de mensheid en de natuur. Nu heeft de mensheid een ontwikkeling achter de rug waarbij de inhoud van ons bewustzijn en de structuur van ons denken een gevolg is van de drang tot overleven en het streven van de religieuze cultuur. Damasio beschrijft hoe een autobiografisch zelf als een dirigent ontstaat in de toenemende complexiteit van een bewustzijn dat met het groeiende aantal artefacten en sociale gedragsregels om moest gaan. Dit autobiografisch zelf kennen we in onszelf als het 'ik'. Waar dit 'ik' in de aanvang en tot in de tijd van het klassieke denken de typische kenmerken van het overleven van de soort vertegenwoordigde, zien we in de periode van de afgelopen twee millennia dat een nieuwe component is toegevoegd aan dit 'ik'. Behalve het overleven is er een streven aan toegevoegd dat over de aan de mens toegemeten tijd heen reikt. Los van de vraag of iemand vandaag de dag nog gelooft in een hiernamaals, is er een denken tot stand gekomen dat voor het gedrag in het hier en nu criteria hanteert die een 'beter' mens postuleren dan we op dit ogenblik zijn. Dat heeft een scheiding in ons bewustzijn bewerkstelligd. Allerlei gevoelens komen in ons bewustzijn, allerlei gedachten worden gevormd, maar er wordt door het 'ik' beoordeeld wat van deze mêlée in gedrag of woord kan worden getoond. En zo komen we dicht bij de rol van het 'ik'.

Met het 'ik' vullen we dus een oordeel over de dingen die we voelen, die we denken, maar ook over die dingen die we horen, zien, lezen of op welke wijze dan ook ervaren van buitenaf. Maar het woord 'oordeel' is zoals het nu wordt gebruikt, een containerbegrip. Een oordeel dat door ons wordt geveld, is het resultaat van een buitengewoon complex menselijk vermogen. Dit oordeelsvermogen is ontstaan in de loop van de menselijke geschiedenis en heeft zijn wortels in het proto-zelf.

- *Primair heeft het te maken met overleven; overleven als individu in de natuur en als individu in de gemeenschap.*
- *In de loop van de menselijke ontwikkeling komen daar meer elementen bij:*
  - *het geheugen,*
  - *het geweten,*
  - *de herinnering,*
  - *het denken,*
  - *het gevoel,*

- de intuïtie,
- empathie,
- de verbeeldingskracht ,
- het ressentiment, het hiaat,
- de wil tot macht,
- de wil tot waarheid.

Het proto-zelf levert ons de wil tot overleven op; het kernzelf en het autobiografisch zelf leveren ons de wil tot macht op, de wil om de situatie waarin we ons bevinden helemaal, of in elk geval meer, door handelen naar onze hand te zetten. Wanneer dan de religie ons een leven na de dood biedt, is het ook mogelijk geworden om het leven van het lichaam en het leven van een innerlijke instantie, een geest of ziel, van elkaar los te koppelen en te kiezen voor de lichamelijke dood ten einde een groter goed te verwerven. Dat bracht de noodzaak met zich mee om het gedrag en de gedachten in het hier en nu niet alleen kritisch te beoordelen, maar feitelijk steeds te zoeken naar een 'betere' denkwijze of een 'beter' gedrag. Daardoor ontstond de scheiding zoals hiervoor beschreven; een scheiding tussen de feitelijke innerlijke roerselen en een door de religie bepaald, op een hiernamaals gericht denken en doen.

Er ontstaat een onderscheid tussen een deel van het bewustzijn dat sociaal aanvaardbaar gedrag en denken vertegenwoordigt en een ander deel van het bewustzijn dat sociaal onacceptabele denkbeelden en gevoelens vertegenwoordigt, het hiaat zoals Gehlen het noemt of het ressentiment zoals Nietzsche het beschrijft. Dat heeft een nieuwe situatie voor de omgang van mensen met zichzelf met zich meegebracht. Tot dan toe was de taal van het lichaam, het gevoel, de stabiele factor in de beoordeling van de werkelijkheid, zoals ook door Damasio wordt gesteld. De functies van het geheugen, de herinnering, het geweten, de verbeeldingskracht en de wil tot macht werden hierdoor gestabiliseerd.

Wanneer nu de religie de gevoelens niet alleen in twijfel gaat trekken, maar ze zelfs als onbetrouwbaar gaat aanmerken, dan wordt het voor mensen dwingend noodzakelijk om de religieuze leer als de stabiele factor aan te nemen, waarmee het geloof de stabiliteit voor het oordeelsvermogen wordt. Vanuit die zekerheid kunnen alle andere elementen van het oordeelsvermogen in twijfel worden getrokken. Hiermee is de stabiliteit van het lichaam verdwenen.

Wanneer dan in onze tijd ook de religie haar onaantastbaar gelijk kwijtraakt, dan wordt de mens volledig op zichzelf teruggeworpen. Alle elementen van het oordeelsvermogen kunnen worden betwijfeld. Het is steeds de taak van ieder mens om te zoeken naar dat oordeel over een situatie waar hij of zij mee kan leven, waarmee hij of zij zich kan vereenzelvigen.

In de loop van de tijd na Descartes heeft de westerse cultuur zich ontwikkeld langs de lijn van de technologie en de wetenschappen. Het streven was gericht op de opheffing van de schaarste en de vervolmaking van de schepping. De weerstrevende factor was, zoals in de hele menselijke geschiedenis, de natuur. Honger, kou en ziekte hebben de mensheid voortdurend in een strijd met de natuur gebracht. Daardoor werd het vaste punt van oriëntatie op ons oordeelsvermogen bepaald door de negatieve verhouding met de natuur. In de loop van de 20ste eeuw hebben de technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen een omwenteling in de verhouding tussen de mens en de natuur opgeleverd. Niet langer moesten we ons verweren tegen een oppermachtige natuur, maar de mensheid bereikte een punt waarop zij in staat was om de natuur te beheersen, in eerste instantie zichtbaar door negatieve machten, zoals de atoombom en het gebruik van pesticiden. In de tijd na de tweede wereldoorlog hebben de wetenschappen en de technologie zich meer en meer beziggehouden met de instandhouding en bescherming van de natuur. Dat proces is een logisch gevolg van de toegenomen macht over de natuur van de mens. Dit heeft evenwel ook consequenties voor de wijze waarop we met onszelf moeten omgaan. Er is, door de macht van de mensheid als geheel, geen vast punt buiten ons meer waar we ons tegen af kunnen zetten in de beoordeling van ons denken en doen. We zijn op onszelf aangewezen. We zien dan ook dat allerlei noties die ons oordeelsvermogen zekerheden boden, zoals waarheid, waarden, moraliteit en sociale structuren vervagen en niet langer een oriëntatie bieden voor een oordeel over de werkelijkheid. Het lijkt er op dat we stap voor stap

teruggedrongen worden in een positie waarin alleen ons persoonlijk oordeel over de omstandigheden waar we ons in bevinden, nog betekenis heeft. Daarmee is, vrezen wij, het 'ik' zelf de enig overgebleven innerlijke instantie die ons ten dienste staat om ons denken en doen te bepalen. Geen van de elementen waaruit dit oordeelsvermogen is opgebouwd, kan de functie van zekerstelling nog vervullen.

De cynicus, de bullshitter en andere moderne verschijnselen

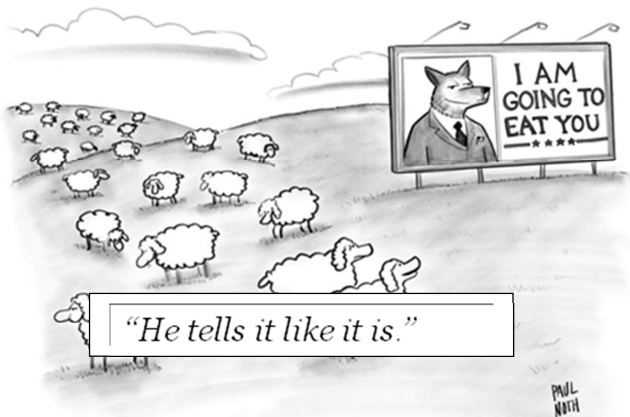
Verlies van eenheid, waarheid en waarden

Het is nu een algemeen door de maatschappij gedragen idee dat er geen vaste waarden, eenheid of waarheid meer zijn. Sloterdijk waarschuwt voor het cynisme van diegenen die zelf niet meer in een objectieve waarheid geloven, maar denken dat het volk deze onzekerheid niet aankan. Van de Tocqueville tot Ortega Y Gasset zien we hoe gezegd wordt dat de elite de onzekerheid wel aankan, maar dat het volk moet worden voorgehouden dat er vaste waarden en waarheden zijn. De moderne weldenkende cynicus loopt geen risico met zijn gedrag en doet zeker geen afstand van de geneugten van de cultuur, maar is zich wel scherp bewust van het probleem van wisselende waarden en waarheden. Er is ook spijt over het verlies. Darwin ziet met spijt de mens afdalen tot de zoogdieren, de van zijn geloof gevallen de Tocqueville betreurt het verlies aan voorzienigheid en zelfs Nietzsche is niet onverdeeld blij met zijn eigen boodschap 'God is dood'.

Maatschappelijk gezien gaat de emancipatie, die is ingezet met de Verlichting, door, maar het is de Verlichting zelf die zich ondermijnt als alle gealfabetiseerde en opgeleide burgers door de voorgespiegelde onomstotelijke waarheden heen prikken. Dan wordt religie gezien als opium voor het volk en regels worden gezien als machtsinstrumenten. De weldenkenden worden tot diegenen die weten dat er geen eenheid is, maar die eenheid wel voorspiegelen aan anderen als het hen zo uitkomt. Hier wordt, volgens Sloterdijk, de moderne cynicus geboren. Daarmee ontstaat de twijfel aan de waarheid die uiteindelijk de bullshitter mogelijk maakt.

Authenticiteit en wat daar problematisch aan is

De terugkeer van de emotie wordt toegejuicht als een terugkeer van authenticiteit die zo ontbrak in de laatste jaren van een waarheidsspreken door mensen die er zelf niet meer in geloofden. Trump is zoveel authentiekere dan Clinton waarvan briefjes circuleren waarbij in haar speech staat genoteerd waar ze moet glimlachen. "Hij zegt het zoals het is."

Maar in die analyse van authenticiteit als een vervanging voor de verloren waarheid, eenheid en waarden ontbreekt de afstemming op de werkelijkheid die wel degelijk baat heeft bij terughouding, consistentie, bewustzijn en analyse.

Voor veel, misschien wel voor alle, mensen is de waarheid omtrent de werkelijkheid in een tweedeling veranderd. Aan de ene kant is er de werkelijkheid van de techniek die haar waarheid bewijst door de werkzaamheid. Aan de andere kant is er een samenleving ontstaan die door de enorme complexiteit, de toenemende openheid en de gigantische informatiedichtheid, door Jurgen

Habermas treffend wordt benoemt als 'de nieuwe onoverzichtelijkheid'. Het bepalen van een rationele waarheid wordt hierdoor zo goed als onmogelijk gemaakt.

Vanuit de opvoeding is ons gevoelsleven gevormd als een doeltreffende informatiebron voor sociaal gedrag; onze gevoelens zijn slim, zo betoogt een denker als Martha Nussbaum, en omdat we geen rationele waarheid meer kunnen bepalen in de relatie met de complexe werkelijkheid, vallen we terug op ons gevoel. Gevoelens zijn altijd 'waar', want we nemen ze in onszelf waar. Dat neemt niet weg dat onze gevoelens momentaan zijn en

gericht zijn op een beperkte werkelijkheid, het korte termijn eigenbelang. Daardoor kunnen frustraties, angsten, woede en allerlei andere individuele gevoelens een oordeel over maatschappelijke of sociale kwesties gaan bepalen. Wanneer mensen een oordeel geven op grond van een 'ik voel het zo', dan is het onduidelijk of het gaat om momentane gevoelens, intuïtie of om onderbuikgevoelens die uiting geven aan maatschappelijk onwenselijke denkwijzen omdat ze vaak geen ruimte bieden aan mensen, groepen mensen of sociale omstandigheden die er nu eenmaal zijn en die we niet kunnen elimineren zonder de samenleving geweld aan te doen. De bullshitter speelt juist op deze individuele momentane gevoelens in.

Objectiviteit en wat daar onmogelijk aan is

Toch moeten we concluderen dat we nooit de objectieve werkelijkheid kunnen beschrijven, maar altijd de menselijke visie daarop. We moeten ook concluderen dat een vorm van objectiviteit zonder emoties en gevoelens niet bestaat. Omdat de menselijke evolutie het verstand en het uitgebreid bewustzijn heeft voortgebracht moeten we ons daarvan bedienen om ons menselijke homeo-dynamisch evenwicht gestalte te geven. Een bullshitter kan ons homeo-dynamisch evenwicht in gevaar brengen, gek genoeg juist omdat mensen die geen stand kunnen houden in de toenemende ontluistering van de eenheid van waarheid moraal en waarden de uitlatingen van de bullshitter voor 'echt waar' gaan accepteren. Daar komt nog bij dat alle uitspraken die geen aansluiting vinden bij een individu genegeerd worden ten behoeve van dat wat iemand wel gelooft. De waarheid van de bullshitter is de optelsom van dat wat iemand hem graag hoort zeggen en zo zegt hij iedereen iets anders. Maar ook voor degenen die de uitspraken van de bullshitter verwerpen geldt dat ook goede, ware of aansluitende uitspraken van de bullshitter verworpen worden of liever, niet gehoord worden. Ook zij luisteren selectief. Omdat de samenleving ons geen wezenlijke ingang meer geeft om tot rationele objectieve waarheidsvinding te komen, is het vrijwel onvermijdelijk dat ieder van ons op gronden van gevoelens oordeelt en de rationaliteit pas in tweede instantie inzet om het gevoelsmatige oordeel te ondersteunen en een waarheidsvertoog erover te vormen.

Teruggeworpen op het oordeelsvermogen

Daarmee hebben we alle vaste oriëntaties voor het oordelen overboord zien gaan; het geloof is gefragmenteerd, het geweten is geïndividualiseerd. Herinneringen, gevoelens en het denken zijn dezelfde weg op gegaan, met als uiterste consequentie dat we buiten ons eigen oordeelsvermogen geen zekerheden meer kunnen vinden in de ons omringende werkelijkheid. Daarom is de enige openliggende route voor onze keuzes gelegen in de vraag of je met jezelf kunt leven als je de ene of de andere keuze maakt. Dat betekent absoluut niet dat je morgen niet tot de ontdekking kunt komen dat je terug moet komen op de keuze van gisteren, maar het betekent dat je moeite doet om zulke keuzes te maken dat je jezelf niet verloochent. Begrijpen hoe het oordeelsvermogen, het 'ik' functioneren kan, vormt hierbij een steun. Damasio stelt dat de hogere vormen van het autobiografisch zelf in mensen tot ontwikkeling is gekomen omdat het een voordeel opleverde om te kunnen leven in grote groepen met een complexe cultuur. We moeten ons daarbij realiseren dat het verlies aan eenheid, waarheid en waarden dat nu ontstaat blijkbaar deel uitmaakt van een ontwikkeling. We zoeken naar nieuwe mogelijkheden om een homeo-dynamisch evenwicht te behouden met de complexe wereld waarin we leven. We blijken geen waarheidsvinders, maar evenwichtskunstenaars. De homo universalis ligt achter ons, de mens die de natuur eronder moest krijgen ook. We hebben onszelf steeds opnieuw uitgevonden, waarom zou dat nu niet ook het geval kunnen zijn?

- Damasio, A. (2004). *De Vergissing van Descartes: Gevoel, verstand en het menselijk brein* (I. Teixeira de Mattos, Vert.) (5e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Damasio, A. (2010). *Het Zelf Wordt Zich Bewust: Hersenen, bewustzijn, ik* (M. Stoltenkamp, Vert.). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Damasio, A. (2016 (zesde druk) (2001)). *Ik voel dus ik ben*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Nussbaum, M. (2006). *De Breekbaarheid van het Goede: Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur* (P. Adelaar, Vert.). Amsterdam: Ambo.
- Ortega y Gasset, J. (2015). *De Opstand van de Massamens* (D. Boosma, Vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede* (T. Davids, Vert.) (2e druk). Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Tongeren, P. v. (2012). *Het Europese Nihilisme: Friederich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren* (2e druk). Nijmegen: Vantilt.
- Frankfurt H. (2005) *On Bullshit*. <http://www.stoa.org.uk/topics/bullshit/pdf/on-bullshit.pdf>
- Wijnberg, R. (7 juni 2016) <https://decorrespondent.nl/4693/wat-bullshitter-trump-ons-leert-over-een-samenleving-zonder-waarheid/154249111016-ab85bb24>